

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه رازی است.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عرب

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات عرب

عنوان پایان نامه

بررسی ساختاری و محتوایی رثا در عصر مملوکی با تکیه بر ابن نباته

استاد راهنما:

دکتر جهانگیر امیری

استاد مشاور:

دکتر علی اکبر محسری

نگارش:

احسان بهرامی

بهمن ۱۳۹۳

من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق

حمد و سپاس خدای منان را که فرصتی به من ارزانی داشت تا گامی هر چند کوچک در زمینه علم و ادب بردارم . بی گمان در این راه بی بهره از مساعدت ها و کمک های اساتید بزرگوار و دوستان گرامی نبوده ام که در اینجا بایستی از استاد راهنما جناب آقای دکتر جهانگیر امیری که همواره تشویق ها و رهنمودهای ایشان، زاد راهم بوده صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم و همچنین از راهنمایی های دلسوزانه جناب آقای دکتر علی اکبر محسنی که مشاوره پایان نامه را تقبل فرموده کمال تشکر را بنمایم . و نیز از آقای دکتر علی دودمان کوشکی و دکتر مجید محمدی که داوری پایان نامه را بر عهده گرفتند و دیگر اساتید گروه عربی و کلیه دوستان و عزیزانی که در تنظیم و تکمیل این پایان نامه اینجانب را یاری نموده اند از جمله دکتر ستار آغجه پور سپاسگذاری و قدردانی نمایم و از خداوند متعال برای آن بزرگواران توفیق مسئلت دارم .

تقدیر به :

پدر و مادر مهربانم

و همسر عزیزم که در راه تدوین این رساله صبورانه در کنارم

بود.

چکیده

ادب عصر مملوکی (۹۲۳-۶۵۶ هـ ق) که اکثر مورخان، حمله‌ی مغول (۶۵۶ هـ ق) را نقطه‌ی آغاز آن می‌دانند، لبرنی از مرثعه‌هایی خُزن انگین است. در این دوره حوادث طبیعی مانند سرطی، زلزله، خشکسالی و در نتیجه‌ی آن بھاری و قحطی، ورنه حوادث انسانی از جمله جنگ‌هایی که در داخل و خارج از مرزهای سرزمین‌های تحت حکومت ممالیک رخ داد، مانند جنگ‌های صلیبی و حملات مغول، سبب شد، میزان مرگ و میر و کشته شدگان بسطو زطو شود. آن‌گونه که ه سچ خانواده‌ای نبود مگر این که بخاطر مرگ یکی از عزیزان خود می‌گریست. هم‌چنین ویاری شهرها و کوچ‌هایی که شاعران به اجبار انجام می‌دادند، سبب شد که آنان برای شهرهای ویان شده و گاه برای خود و غربت نشینی‌اش، اندوهناک، مرثعه‌سرایی کنند. در کنار این عوامل، برای زنده نگه داشتن طو فرماندهان و امیاری که در دفاع از وطن کشته می‌شدند مرثعه‌هایی ماندگار از این عصر برجا ماند. در نتیجه تعداد مرثعه‌ها در این دوره بسطو افزایش یافت به طوری که در این دوره، شاعری بھت مگر این‌که در رثا، قصه‌ای دارد. مرثعه‌هایی که گاه سرشار از اندوه و عاطفه است و گاه عاطفه در آن رنگ خود را می‌بازد.

ابن نباته (۷۶۸-۶۸۶ هـ ق) امی‌الشعرا مشرق، از بزرگترین شاعران در عصر مملوکی است که مرگ همسر، کودکان و دوستان نزدیکی و آشنا طن دور را چشیده است. هم‌ین امر سبب برجا ی ماندن مرثعه‌های زطوی در دیوانش شده است. وی گاه برای فرزند و همسر و دوستان نزدیکی، مرثعه‌هایی صادقانه و پُر اندوه می‌سراید که مرثعه خاص نامیده می‌شود و گاه برای دیگر شاعران و آشنا طن مرثعه‌هایی شعع به مدح، با شدت خُزن کمتر می‌سراید که مرثعه عام نامیده می‌شود. با این‌که در هر دو نوع مرثعه آرایه‌های بدیعی و صور بلاغی فراوان به کار رفته است اما کم‌بیت و تعداد آن‌ها در مرثعی عام بسطو بچشتر است که این خود از ضعف عاطفه در مرثعی عام و تلاش ابن نباته برای هنرنمایی بچشتر و دور شدن از احساس حکایت می‌کند.

کلید واژه

عصر مملوکی، ابن نباته، مرثعه‌های عام، مرثعه‌های خاص

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل اول: کلیات پژوهش	
۲-۱-۱	بیان مسأله
۲-۱-۲	ضرورت پژوهش
۳-۱-۳	سؤالات پژوهش
۳-۱-۴	اهداف پژوهش
۳-۱-۵	پیشینه پژوهش
۳-۱-۶	روش کار پژوهش
۳-۱-۷	ساماندهی پژوهش
فصل دوم: در آمدی بر اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی عصر مملوکی	
۶-۱-۲	تأسیس دولت مملوکیان
۷-۲-۲	اوضاع سیاسی عصر مملوکی
۸-۳-۲	اوضاع اجتماعی عصر مملوکی
۹-۴-۲	اوضاع فرهنگی عصر مملوکی
۱۱-۵-۲	اوضاع ادبی عصر مملوکی
۱۲-۱-۵-۲	شعر در عصر مملوکی
۱۴-۲-۵-۲	نثر در عصر مملوکی
فصل سوم: نگاهی گذرا به رثا در ادوار مختلف	
۱۷-۱-۳	رثا در لغت و اصطلاح
۱۷-۲-۳	رثا در عصر جاهلی
۱۸-۳-۳	رثا در عصر اسلامی
۱۸-۴-۳	رثا در عصر اموی
۱۹-۵-۳	رثا در عصر عباسی
فصل چهارم: بررسی علل، انگیزه‌ها و مضامین مرثیه‌سرایی در عصر مملوکی	
۲۲-۱-۴	رثا در عهد مملوکی
۲۵-۲-۴	مهم‌ترین علل و انگیزه‌های مرثیه‌سرایی در عصر مملوکی
۲۶-۱-۲-۴	جنگ‌های صلیبی
۲۶-۲-۲-۴	حمله‌ی مغول
۲۷-۳-۲-۴	بلاهای طبیعی (سیل و زلزله و...)
۲۸-۴-۲-۴	قحطی و بیماری
۲۸-۵-۲-۴	نابودی شهرها
۲۹-۷-۲-۴	غربت نشینی شاعران و مرثیه برای وطن
۳۰-۸-۲-۴	رثای شاعران برای همدیگر
۳۰-۳-۴	درون‌مایه‌های مرثیه‌های عصر مملوکی

- ۳۱-۳-۴-۱-رثای خانواده واقوام و نزدیکان.....
- ۳۱-۳-۴-۲-رثای دوستان و عالمان
- ۳۱-۳-۴-۳-رثای شهرها.....

فصل پنجم: زندگی نامه، آثار و انگیزه‌های مرثیه سرایی ابن نباته

- ۳۴-۱-۵- نام، لقب و کنیه
- ۳۵-۲-۵- زندگی نامه
- ۳۵-۱-۲-۵- دیانت ابن نباته.....
- ۳۶-۲-۱-۲-۵- فقر ونداری و مرگ فرزندان
- ۳۸-۲-۲-۵- سفر به سرزمین شام و شهره شدن
- ۳۸-۱-۲-۲-۵- دربار ملک مؤید تامرگ پادشاه
- ۳۹-۲-۲-۲-۵- آشنایی با بزرگان وادیبان دربار
- ۴۰-۳-۲-۲-۵- دربار ملک افضل
- ۴۱-۴-۲-۲-۵- سوز وگداز و گریه برای وطن(مصر)
- ۴۲-۵-۲-۲-۵- مرگ همسر و کنیز
- ۴۳-۳-۲-۵- بازگشت به مصر.....
- ۴۳-۱-۳-۲-۵- رثا برای ایام جوانی وگذراندن آن در غربت.....
- ۴۴-۳-۵- آثار.....
- ۴۵-۴-۵- سبک ادبی ابن نباته.....
- ۴۶-۵-۵- مهم ترین ویژگی های اسلوب ادبی ابن نباته.....
- ۴۶-۱-۵-۵- تاثیر پذیری از قرآن کریم.....
- ۴۷-۲-۵-۵- به کارگیری اصطلاحات نحوی و عروضی.....
- ۴۷-۳-۵-۵- به کار گیری اصطلاحات صوفیانه و فلسفی
- ۴۷-۴-۵-۵- به کار گیری اصطلاحات شیعی
- ۴۸-۵-۵-۵- به کار گیری اصطلاحات عامیانه
- ۴۸-۶-۵-۵- به کار گیری صنایع ادبی
- ۴۸-۶-۵-۵- جایگاه ادبی ابن نباته

فصل ششم: بررسی ساختاری مرثیه های ابن نباته

- ۵۱-۱-۶- مرثیه های خاص (مرثیه های مخصوص اعضای خانواده و نزدیکان)
- ۵۱-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۱-۶- اسلوب معانی ویژه مرثیه های خاص
- ۵۲-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۱-۶- ندا
- ۵۲-۲-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۶- تمنی
- ۵۳-۳-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۶- اسلوب تعجب
- ۵۴-۴-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۶- اسلوب تخصیص
- ۵۴-۵-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۶- ندبه
- ۵۵-۶-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۶- تصغیر
- ۵۵-۷-۱-۶-۱-۱-۱-۱-۶- استفاده از صیغه متکلم

- ۵۶-۱-۱-۱-۱-۶-۸- به کار گیری کلماتی که با آب واشک ومجرای اشک در ارتباط است ۵۶
- ۵۶-۱-۲-۱-۱-۶-۲- موسیقی درونی مراثی خاص ۵۶
- ۵۶-۱-۲-۱-۱-۶-۱- استفاده از حرف روی " الف " ۵۶
- ۵۷-۱-۲-۱-۱-۶-۲- واج آرایبی حرف واو و الف ۵۷
- ۵۸-۲-۶-۱-۱-۱-۱-۶-۲- مرثیه های عام (مرثیه های دوستان و آشنایان) ۵۸
- ۵۸-۱-۲-۱-۱-۱-۱-۶-۲- ضعیف بودن عاطفه در مرثیه های عام ۵۸
- ۵۸-۱-۲-۱-۱-۱-۱-۶-۲- اکتفاء به ذکر فضایل اخلاقی و جود و بخشش های شخص مرثی ۵۸
- ۵۹-۱-۲-۱-۱-۱-۱-۶-۲- اکتفاء به ذکر فضایل و توانایی (مدح) شخص مرثی در علوم وفنون ۵۹
- ۶۰-۱-۲-۱-۱-۱-۱-۶-۳- دعا برای شخص مرثی ۶۰
- ۶۱-۱-۲-۱-۱-۱-۱-۶-۴- پرداختن به موعظه در مرثیه ها ۶۱
- ۶۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱-۶-۲- ضعیف بودن تخیل در مراثی عام ۶۱
- ۶۱-۳-۱-۱-۱-۱-۱-۶-۳- وجوه اشتراک بین مرثیه های عام وخاص ۶۱
- ۶۱-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۱- اسلوب معانی مشترک در مراثی عام وخاص ۶۱
- ۶۲-۱-۱-۱-۱-۱-۱-۶-۳- استفهام ۶۲
- ۶۲-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۲- ادات تحسّر ۶۲
- ۶۳-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۳- امر ۶۳
- ۶۴-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۴- نهی ۶۴
- ۶۴-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۵- استفاده از روش قصر ۶۴
- ۶۵-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۶- قسم ۶۵
- ۶۵-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۷- التفات ۶۵
- ۶۶-۱-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۷- تصویر سازی اندوه با استفاده از طبیعت ۶۶
- ۶۷-۲-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۲- دانش بدیع ۶۷
- ۶۷-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۳- آرایه های بدیعی مشترک در مراثی عام وخاص ۶۷
- ۶۷-۱-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۱- جناس ۶۷
- ۶۷-۱-۱-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۱- جناس تام ۶۷
- ۶۸-۱-۱-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۲- جناس غیر تام ۶۸
- ۷۰-۲-۳-۱-۱-۱-۱-۶-۲- طباق ۷۰
- ۷۱-۳-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۳- تکرار ۷۱
- ۷۱-۴-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۴- مبالغه ۷۱
- ۷۲-۵-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۵- اقتباس ۷۲
- ۷۳-۶-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۶- تضمین ۷۳
- ۷۴-۷-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۷- پارادوکس ۷۴
- ۷۴-۸-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۸- توریه ۷۴
- ۷۵-۹-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۹- حسن ختام ۷۵
- ۷۶-۱۰-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۱۰- استفاده از واژگان نحوی ۷۶
- ۷۸-۱۱-۱-۲-۳-۱-۱-۱-۶-۱۱- الطی والنشر ۷۸

۷۹.....	۱۲-۱-۲-۳-۶-تلمیح
۸۰.....	۱۳-۱-۲-۳-۶-مراعات نظیر
۸۰.....	۳-۳-۶-بیان(صور خیال مشترک در مرثی عام و خاص)
۸۰.....	۱-۳-۳-۶-تشبیه
۸۰.....	۱-۱-۳-۳-۶-تشبیه مفرد
۸۱.....	۲-۱-۳-۳-۶-تشبیه مرکب
۸۲.....	۳-۱-۳-۳-۶-تشبیه جمع
۸۲.....	۴-۱-۳-۳-۶-تشبیه ضمنی
۸۳.....	۵-۱-۳-۳-۶-تشبیه بلیغ
۸۳.....	۲-۳-۳-۶-استعاره
۸۵.....	۳-۳-۳-۶-مجاز
۸۶.....	۴-۳-۶-استفاده از واژگان غیر عربی

فصل هفتم : بررسی محتوای مرثیه‌های ابن نباته

۸۸.....	۱-۷-مرثیه‌های خاص
۸۸.....	۱-۱-۷-مرثیه‌های فرزندان
۹۲.....	۲-۱-۷-مرثیه‌های همسر
۹۴.....	۳-۱-۷-مرثیه‌های دوستان نزدیک
۹۴.....	۱-۳-۱-۷-مرثیه ملک مؤید
۹۵.....	۲-۳-۱-۷-مرثیه ملک أفضل
۹۷.....	۲-۷-مهم‌ترین مرثیه‌های عام ابن نباته
۹۷.....	۱-۲-۷-مرثیه تقی الدین سبکی
۹۸.....	۲-۲-۷-مرثیه بدر الدین عطار
۹۹.....	۳-۲-۷-مرثیه قاضی نجم الدین
۹۹.....	۴-۲-۷-مرثیه جمال الدین قزوینی
۱۰۰.....	۵-۲-۷-مرثیه کمال الدین زملکانی
۱۰۱.....	۶-۲-۷-مرثیه کمال الدین ابن اثیر
۱۰۲.....	۳-۷-مضامین ممزوج با مرثیه‌های ابن نباته
۱۰۲.....	۱-۳-۷-رثا برای خود
۱۰۳.....	۲-۳-۷-رثا و تغزل
۱۰۶.....	۳-۳-۷-رثا و شکوی
۱۰۹.....	۴-۳-۷-رثا و موعظه
۱۱۱.....	۵-۳-۷-رثا و مدح
۱۱۳.....	۱-۵-۳-۷-رثا و ذکر بخشش

۱۱۵..... نتیجه گیری

۱۱۷..... منابع و مصادر

مقدمه

در این رساله می‌خواهیم دورانی را بررسی کنیم که شایع آن چنان که بایسته و شایسته است مورد توجه قرار نگرفته است. عده‌ای آن را به دلیل روح تقلیدی حاکم بر ادب، دوران رکود نامیده‌اند که شایع قضاوتی ظالمانه است و عده‌ای به دلیل اجماع آثار ارزشمند، آن را دوران شکوه نامیدند.

اگر اندک دقتی بر آثار و دستاوردهای این دوره صرف کنیم متوجه خواهیم شد که عظمت این دوران در حفظ و انتقال میراث گذشته‌ی اسلامی و عربی تا چه اندازه بوده است. این عصر در حقیقت پل انتقال میراث و تمدن گذشته اسلامی به زمان جدید است و شایع از همین رو است که عبد المنعم خفاجی در کتاب خود "الحیاء الادبیة بعد سقوط بغداد حتی العصر الحدیث" به خوبی برای ما روشن می‌کند که از سقوط بغداد تا دوره جدید، یک دوره بیخوابی است که این دوره را با نام عصر مملوکی می‌شناسیم و این حد فاصل، نقش عمده‌ای در تاریخ عرب دارد.

در این دوره به دل‌گیری کشت و کشتاری که در این دوره روی می‌دهد، جنگ‌های داخلی و خارجی، خشکسالی و قحطی، سرکشی، زلزله و بیهوشی افرادی بسط از خانواده‌ها از بین رفتند به گونه‌ای که خانواده‌ای نبود مگر اینکه بر یکی از اعضای خویش می‌گریست.

همین کثرت مرگ و می‌ی که در این دوره رخ داد سبب کثرت شعر رثا شد و مرثیه‌هایی ماندگار برجای ماند

ما در این رساله تلاش کرده‌ایم تا ضمن اینکه تصویری از اوضاع عصر مملوکی ارائه دهیم انگیزه‌های مرثیه سرایی و مضمون مرثیه‌های این عصر را بیان کنیم و با تمرکز بر مرثیه‌های ابن نباته، این مرثیه‌ها را از نظر ساختار و اسلوب و محتوا مورد تحلیل قرار دهیم. در ساختار تلاش شده که آرایه‌ها و صور خیالی و اسلوب معاری را که در مرثیه‌های ابن نباته چشم‌نوازی می‌کند ذکر کنیم و در محتوا تلاش بر آن است تا شخصیت‌هایی را که ابن نباته رثا گفته معرفی و مضمون‌هایی که ابن نباته در مرثیه‌ی بدان پرداخته معرفی کنیم. به امید اینکه گامی کوچک در راه شناخت عصر مملوکی و بزرگ‌ترین شاعر آن، ابن نباته برداشته باشیم.

فصل اوّل

کلماتِ پژوهش

۱-۱- بیان مسأله

یکی از ویژگی‌های بارز عصر ممالیک که از سال ۶۵۶هـ.ق تا سال ۹۲۳هـ.ق را شامل می‌شود، فقر، گرسنگی، جنگ‌های داخلی و خارجی، زلزله، سرطانی، بیماری و خشکسالی است که در نتیجه‌ی این بلاهای بی‌سابقه، که در این دوره رخ داد، مردم بسطوی از اعضای خانواده خود را از دست دادند به طوری که آن‌چنان که در منابع تاریخی آمده است، خانواده‌ای نبود مگر آنکه بر یکی از اعضای خود آه و ناله سر می‌داد. این در کنار جنگ‌های داخلی و خارجی بود که در این دوره رخ داد از جمله جنگ‌های صلیبی و حمله‌ی مغول که به نوبت خود بر تعداد کشته شدگان می‌افزود. در این موج از کشتارها، قربانی‌های جنگ پادشاهان، امیران و نظام‌نویسان بودند که به جنگ و دفاع از قلمرو خود رفته بودند. همه‌ی این عوامل سبب شد گری بر مردگان، یعنی همان رثا، به یکی از اغراض اصلی این دوره تبدیل شود زیرا افزایش تعداد کشته شدگان سبب افزایش تعداد مرثی می‌شد. از این رو مرثیه‌هایی پُر از عاطفه در این عصر بر جای ماند. از جمله شاعران مرثی سرای این عصر ابن نباته است که آن‌چنان که گفته شده، تعداد زیادی از فرزندان خود را از دست داد. وی برای فرزند بزرگش به نام عبدالرحیم بسطوی ناراحت بوده و سه مرثیه پُر سوز را بر جا گذاشته است که در سراسر این دوره مشهور است. در کنار این، در چندین قصیده همسر خود، بزرگان علم، قضات، پادشاهان را رثا گفته است. لذا در این پانزده تلاش شده که ضمن بیان عوامل، زمینه‌ها و مضمون‌های مرثی در دوره مملوکی، به بیان زندگی‌نامه ابن نباته پردازیم و مهم‌ترین تحولات زندگی ابن نباته که زمینه‌های مرثی سرایی او را فراهم کرده معرفی نماییم و مرثیه‌های وی را از لحاظ محتوا و ساختاری به تفکیک مورد بررسی قرار دهیم به این امید که گامی کوتاه در شناسایی امی شعرای مشرق در عصر مملوکی برداشته باشیم.

۱-۲- ضرورت پژوهش

عصر مملوکی یکی از دوره‌های مهم و طولانی در تاریخ ادبیات عرب به شمار می‌رود، اما این عصر آن گونه که باین مورد توجه قرار نگرفته است. ما در این جستار کوشیده‌ایم تا ضمن معرفی و بیان انگیزه‌های مرثی سرایی در این دوران، با تکیه بر زندگی‌نامه ابن نباته، تصویری روشن از عصر مملوکی و زمینه‌های مرثی سرایی در این عصر ارائه دهیم. با توجه به کمبود تحقیقات صورت گرفته در این دوره، این پانزده نامه می‌تواند قدمی کوچک در راه شناسایی این عصر باشد تا ضمن آنکه اطلاعات مفیدی وارزنده‌ای در رابطه با این دوره و مرثی سرایی این دوره و مرثی سرایی ابن نباته ارائه می‌دهد به عنوان یک منبع اطلاعاتی جامع، در رابطه با مرثیه‌های ابن نباته، مورد استفاده دیگر محققان قرار گیرد.

۱-۳-سوالات پژوهش

ما در این جستار به دنبال یافتن سوالات زی هستیم:

۱- منظور از مراثی خاص و عام چیست و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی باهم دارند؟

۲- مهم‌ترین مضامین و درون‌مای‌های مراثی‌های ابن نباته چیست؟

۳- مهم‌ترین آرای‌های بلاغی مراثی ابن نباته چیست؟

۱-۴-اهداف پژوهش

مهم‌ترین اهدافی که در این پایان‌نامه به دنبال آن بودیم عبارتند از:

(۱) معرفی و ویژگی‌های رثا در عصر مملوکی.

(۲) تبیین علل کثرت این غرض شعری در عصر مملوکی.

(۳) تحلیلی ساختاری مراثی‌های ابن نباته.

(۴) تحلیلی محتوای و درون‌مای‌های مراثی‌های ابن نباته.

(۵) تبیین انگیزه‌ها و علل مراثی‌سرایی ابن نباته.

۱-۵-پیشینه پژوهش

پيامون عصر مملوکی و امی شعرای آن دوران، ابن نباته، تحقیقاتی هرچند اندک، صورت گرفته‌است از جمله می‌توان به پایان‌نامه‌های زی اشاره نمود:

کریمی (۱۳۹۱): نوستالوژی ابن نباته که حس غربت و دور بودن ابن نباته از مصر را مورد بررسی قرار می‌دهد.

روشنفکر (۱۳۷۸): اغراض شعری ابن نباته که مهمترین اغراض شعری از جمله مدح و وصف و غزل و... را بررسی می‌کند.

امی (۱۳۹۱): فن شکوادر اشعار ابن نباته را بررسی می‌کند، که شکایت او از غربت، روزگار و بیهاری و فقر و... را تبیین می‌کند.

اما این پایان‌نامه اولین جستار است که به صورت ویژه بر روی رثای عصر مملوکی با تکیه بر ابن نباته متمرکز شده و آن را از نظر محتوا و ساختار مورد تحلیلی قرار می‌دهد.

۱-۶-روش کار پژوهش

روش کار در این پژوهش بصورت کتابخانه‌ای انجام شده است بدین معنا که برای کسب اطلاعات پيامون عصر مملوکی به کتاب‌های عربی موجود در دانشگاه‌ها مراجعه نموده و از طریق فنش برداری این اطلاعات را جمع‌آوری نمودم و پس از نقد و بررسی اطلاعات به خصوص بررسی دیوان ابن نباته پژوهش حاضر بر مبنای آن اطلاعات صورت گرفت.

۱-۷-ساماندهی پژوهش

این رساله را در هفت فصل تقسیم کردیم که در فصل اول کلیات پژوهش در قالب بطن مسأله، پیشینه، سؤال تحقیق، اهداف تحقیق را مورد بررسی قرار می‌دهیم. در فصل دوم اوضاع اجتماع ی و سرطیری و تأثیری این محیط‌ها بر شعر و ادب آن دوران، مورد تحلیلی قرار می‌گیرد. در فصل سوم گذری بسطه کوتاه بر رثا و انگیزه‌های آن در دوره‌های جاهلی، اسلامی، اموی و عباسی خواهیم داشت. در فصل چهارم علل و انگیزه‌های مرثی‌سرایی در عصر مملوکی و دلائی افزایش این غرض شعری را بطن می‌گیریم و به توصیف شرایط و عواملی که سبب مرگ عزیزیان و به دنبال آن مرثی‌سرایی شاعران برای از دست رفتگان شده می‌پردازیم. در فصل پنجم شرح حال ابن نباته و علل روی آوردن به مرثی‌سرایی و معرفی آثار و سبک او را بیان می‌کنیم. در فصل ششم مرثی‌های ابن نباته را در دو حوزه مرثی‌های خاص و عام مورد بررسی قرار می‌دهیم و به بطن تفاوت‌های این مرثی در حوزه عاطفه و تخلی و موسیقی و مشترکات آن در حوزه اسلوب معانی، بدیع و بطن می‌پردازیم. در فصل هفتم به محتوای مرثی‌های ابن نباته و معرفی اشخاص مورد رثای او می‌پردازیم، ضمن اینکه به مضامین فرعی که ابن نباته در لابه لای مرثی خود آورده می‌پردازیم مانند تغزل، شکوی، موعظه و.....

فصل دوم

درآمدی بر اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و

ادبی عصر مملوکی

۲-۱- تأسیس دولت مملوکان:

ریشه "م ل ک" به معنای تصرف نمودن و در اصطلاح گرفتن کسی طایفه‌ای است و از هم‌پن رو به فرد برده و خدمت‌گذار، مملوک گفته می‌شود. در قرآن کریم نیز، واژه‌ی مملوک تنها یک بار و دقیقاً به هم‌پن معنا به کار رفته است. خداوند در سوره نحل آیه ۷۵ می‌فرماید: "ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ"؛ {خداوند مثالی می‌زند از بنده‌ای ز خرچی که هیچ کاری از او بر نمی‌آید}. (اصفهان، ۲۰۰۲: ۷۷۷)

ممالیک در اصل افرادی بودند که توسط مسلمانان در جنگ‌ها اسیر می‌شدند و در بازارهای برده‌فروشی، خرچی و فروش می‌شدند. چند سال پیش از حمله‌ی مغول به بغداد و سلطه بر مقرر خلافت علی‌بنی در سال ۶۵۶ هجری ممالیک دولتی را در مصر تشکیل داده و سرطری خود را بر شام و مصر و حجاز گسترش دادند. (فروخ، ۶۰۲)

معتصم بالله، خلیفه‌ی عباسی، این ممالیک و برده‌ها را به قصد دفع خطر فارس‌ها گرد آورده بود. (اله‌بی: ۲۹). پس از او فاطمی‌ها و ایوبی‌ها این سنت را ادامه دادند و از این ممالیک به ویژه برای استحکام نفوی نظامی خویش بهره می‌بردند و در نتیجه‌ی این اقدامات، بسطی از هم‌پن برده‌ها به مناصب عالی دست یافتند و تا آن جا پیش رفت که برتری سلاطین و حکومت‌ها به برتری ممالیک در جنگ‌ها بستگی داشت که رفته رفته با افزایش قدرت این ممالیک، زمینه برای تشکیل حکومت مستقل مملوکی فراهم گردید. البته اکثر مورخان ادب، آغاز این دوره را از سال ۶۵۶ ق می‌دانند و معتقدند که حمله‌ی مغول نقطه‌ی آغاز عصر مملوکی بوده است و تا سال ۹۲۳ ق و تصرف مصر به دست عثمانی‌ها ادامه می‌یابد. از نام‌های دیگر این عصر می‌توان به عصر انحطاط، عصر ترکی، عصر مغولی و تاتار اشاره نمود.

معلوف در این باره می‌گوید: ممالیک دسته‌ای از بردگان ترک، چرکسری و مغولی بودند که این‌ها آنان را در نفوی نظامی به کار گرفتند تا اینکه سرانجام باعث شد عدّه‌ای از آنان به حکومت رسیند. (معلوف، ۱۹۸۲: ۶۸۵)

از آن جا که شعر و ادب بازتابی آشکار از زندگی انسان‌ها و روابط اجتماعی و سرتی آن‌هاست و شاعر و اثر او، متاثراً از اوضاع جامعه است و بی‌ا او خود به محیط نزدیک است و مانند سایر افراد جامعه در یک شرایط سرتی و اجتماعی زندگی می‌کند از این رو ما در این جستار، بحث خود را پیمون اوضاع سرتی و اجتماعی و اقتصادی عصر مملوکی آغاز می‌کنیم تا به تصویری روشن از این دوره برسیم و پس از آن به بررسی اوضاع فرهنگی و ادبی می‌پردازیم که به طور مستقیم تحت تاثیر شرایط سرتی و اجتماعی جامعه است.

۲-۲- اوضاع سرطری:

دولت‌های عصر مملوکی را به دو دسته تقسیم کرده‌اند: ۱- دولت مملوکی بحری: علت نام‌گذاری این دولت به بحر، به دلیل رود نیل است که در آن زمان بحر نامیده می‌شد که در این رود، جزیره‌ای به نام "الروضه" بود که در آن قلعه‌ای برای اقامت ممالیک ساخته شده بود از این رو ممالیک این دوره، ممالیک بحری نامیده شدند. (بروکلمان، ۱۹۷۹م: ۳۶۵). طول حکومت آنان از سال ۶۴۸ ق تا ۷۸۴ ق است. (عمرموسری پاشا، ۲۹). ۲- دولت ممالیک برجی: طول حکومت آنان از سال ۷۸۴ ق آغاز و تا سال ۹۲۳ ق ادامه می‌یابد. (عمرموسری پاشا، ۲۹). تعداد پادشاهان آن به بیست و سه پادشاه می‌رسد که مشهورترین آنان، برقوق است که حتی سکه هم با نام وی زده شد و چون ساکن برج "قلعه المقطم" بودند به ممالیک برجی مشهور شدند. (خفاجی، ۲۱). و حتی در بعضی بلاد عجم و موصل و شمال عراق خطبه‌ها با نام او آغاز می‌شود. (قلقشندی، ۱۹۱۹: ۴/۴۷۰).

از آن جا که ابن نباته، شاعر دوره ممالیک بحری است بنابراین در بررسی اوضاع سرطری این دوران، بر روی وضعیت سرطری ممالیک بحری متمرکز می‌شویم. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این دوره، تعدد حاکمان در این زمان بود که ممالیک برای رسیدن به قدرت پیوسته علی‌هم‌دیگر قلم می‌کردند و به همین سبب، حکومت هیچ‌یک از آنان دوام چندانی نداشت، هم‌این امر نوعی آشفتگی را در جامعه ایجاد می‌کرد به گونه‌ای که در طول سال‌های ۶۵۷ ق تا ۷۸۴ ق، بیست و چهار نفر از ممالیک تجربه حکومت را چشیدند. اما با وجود این نابسامانی، ممالیک بحری حکومتی مقتدر و قوی داشتند به گونه‌ای که وسعت حکومت آنان حجاز، یمن، آفریقا، لیبی، شام، شمال سودان، و بخش‌هایی از عراق را شامل می‌شد. (زبیران، ۱۱۶-خفاجی، ص ۲۲) ابن نباته به خوبی این وسعت قلمرو را نشان می‌دهد آن جا که در مدح ملک ناصر حسن، سلطان مصر می‌سراید:

دانت^۱ لک الخلق من بدو ومن حصر^۲ وفاض جودک فی قاص^۳ وفي دان^۱
هذي المداين من اقصر^۲ مشارقها لمنتهي الغرب في طوع^۳ واذعان

(دبیران، بی تا، ۴۹۲)

ترجمه: همه مردمان از بدوی و متمدن در برابر تو خضوع کردند و بخشش‌های تو از دور و نزدیکی سرریز شد.

همه شهرها از مشرق‌های دور تا مغرب مطوع و فرمانبردار تو هستند. از دورترین مشرق‌ها تا منتهی‌الیه غرب هم‌این وسعت قلمرو، یکی از مهم‌ترین عواملی بود که زمینه را برای رقابت‌ها و کشمکش‌های داخلی فراهم نمود به گونه‌ای که از ممالیک بحری، تنها تعداد کمی از آنها با مرگ طبیعی مُردند و اکثر آنان با فاصله‌ای اندک از همدیگر و پس از مدت کوتاهی حکمرانی، بر اثر درگیری‌های داخلی به قتل می‌رسیدند.

^۱ خضوع کرد

^۲ دور دست

^۳ فرمانبردار

خطر دیگری که ممالک بحری را تهدید می کرد خطرات دولت های صلحی بود که با وجود این که ای بی ها وزنگی ها با آن ها مبارزه کرده بودند اما تنها مملوکی ها توانستند نابود کردن آنان، خطرات آنان را از سرزمین های اسلامی دفع کنند. بنابراین دولت های مملوکی، با نابودی تاتار و ازبک بردن صلحی ها در سواحل شام و احطی خلافت اسلامی، اثری بسطرد، در عالم اسلام داشتند. (خفاجی، ۲۲) و می توان گفت ممالک حافظ تاریخ و فرهنگ سرزمین مصر و شام و سایر مناطق تحت فرمان خود در برابر حملات بیگانگان بودند. از این پس مصر (ممالک) در حالی که پی وزمنده از دو کشمکش مهم با مغولان وصل بیین سربلند بیون آمده بودند تنها وارث ادبیت عرب در شرق شدند؛ این در حالی بود که حتی در عراق (پایتخت عباسی) که در زمان عباسی مرکز علمی و ادبی بود، فرهنگ عربی، تنها توسط یک طردو شاعر و تعدادی تاریخچه های محلی و عمومی ولی نسبتاً ابتدایی و خلاصه ای از اخلاقیات سرطری و تاریخ اسماع طی در کتاب الفخری ارای می شد. (هامپتون: ۱۴۴) و چون فرماندهان و رجال مملوکی تعصب ز طدی نداشتند بنابراین زبان عربی هم چنان زبان رسمی باقی می ماند و علماء و دانشمندان عرب زبان، وارد مناصب ادار ی، کتابت و قضاوت م ی شوند و ممالک خود را به مناصب نظامی محدود کردند. (اسکندری ۱۳۷۵ هـ ش: ۲۹۵)

۲-۳- اوضاع اجتماعی:

برخی از مورخان بزرگ مانند لنین پول جامعه ی عصر مملوکی را به دو دسته ی عمدتاً تقسیم کرده اند: دسته اول طبقه ی ممالک که آنان اقلیتی نظامی بودند که در رفاه و آسایش کامل بودند و دسته دوم عامه مردم که طبقات محروم جامعه بودند و نهایت کار این گروه و وظایف دینی و قضایی بود و عمدتاً کار آن ها کار در مزرعه و پرداخت مالیات گراف به ممال یک بود. (پاشا: ۱۹۶۹م: ۴۲) اغلب مورخان درباره ی عقب ماندگی جامعه ی اسلامی در عصر مملوکی اتفاق نظر دارند و فقر و ننداری در این دوره، جز برای ممالک، فراگی شده بود که یکی از عمدتاً دلا طی فقر، همین مالیات های سنگینی بود که بر مردم وضع کرده بودند. آنان به کسانی که سوءظن داشتند اموالشان را مصادره می کردند و به پرداخت مبالغ هنگفتی و ادار می کردند که برای پرداخت آن مجبور بودند علاوه بر وسای زندگی حتی دختران خود را می فروختند. (پاشا، ۱۹۹۹م: ۲۷)

از مهم ترین عوامل شرعی انحراف و فساد در یک جامعه، فقر است که همواره با مفاسد اجتماعی نسبتی مستقیم دارد و عوامل دیگری که سبب شد مردم در عصر مملوکی در ورطه فقر فرو روند خشکسالی هایی بود که پی در پی رخ می داد و وضعیت مردم را وخ می ساخت از جمله خشکسالی هایی که در سال های ۶۹۵ق و ۷۴۹ق رخ داد که در این م طن امراضی مانند طاعون و وبا هم ش یع کلفت که همه ی این عوامل بر فقر در جامعه ی مملوکی کمک کرد و با ازد ط فقر، مفاسد اجتماعی فراوانی مانند باده نوشی و استعمال حشیش شایع شد. حشیش در م طن در م طن فقیان و خمر در م طن ثروتمندان رایج شد و علت آن هم قحطی بالای شراب بود. صفی الدین حلی هم این واقعیت را به خوبی با این ادبیت نشان می دهد: